# خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىقى

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئىرقىي قىرغىنچىلىق نۇقتىئىنەزەرىدىن شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىگە نەزەر

**ئۇيغۇر ھەرىكىتى تەشكىلاتى**

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

## ئۇيغۇر ھەرىكىتى تەشكىلاتى ھەققىدە

ئۇيغۇر ھەرىكىتى تەشكىلاتى شەرقىي تۈركىستاندىكى (ختايچە «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىدۇ) ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇقى ۋە دېموكراتىك ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ياردەم بېرىش ۋە ئۇنى قوغداش ئۈچۈن قۇرۇلغان تەشكىلاتتۇر. بۇ تەشكىلات ئۇيغۇرلار مەسىلىسىگە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرى ۋە ئۇيغۇر ياشلىرى مەسىلىسىگە كۆڭۈل بۆلىدۇ ھەمدە بۇنىڭ ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ؛ ئۇيغۇرلار مەسىلىسىنى خەلقئارا جامائەتكە ئاڭلىتىش، شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى توختىتىش ئۈچۈن شەخسلەر ۋە ئىجتىمائىي ئورگانلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىدۇ، ئۇلارنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرىدۇ ھەمدە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە كۈرەش قىلىدۇ.

## بۇ دوكلات ئۇيغۇر ھەرىكىتى تەشكىلاتى خىزمەت گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن تەييارلاندى

مۇقاۋىدىكى رەسىم: خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى لاگېرغا يىغىۋېلىنغان بۇ ئۇيغۇرلار «ئەسەبىيلىكنى تۈگىتىش» لېكسىيەسىنى ئاڭلاشقا مەجبۇرلانماقتا. (ۋاقتى: 2017-يىل، 3-ئاي) شەرقىي تۈركىستاندىكى بىر سوت مەھكىمىسىنىڭ ۋىچات ھېساباتىدا تارقالغان.

instagram.com/campaignforuyghurs/
facebook.com/CampaignForUyghurs/
twitter.com/CUyghurs

© 2020 Campaign for Uyghurs

1101 Pennsylvania Ave NW, Suite 300 |
Washington, DC 20004
+1.240.660.8877 |
campaignforuyghurs.org |
contact@campaignforuyghurs.org

# مۇندەرىجە

1. مۇقەددىمە.........................................................................................5

2. شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە ساۋات .........................................................5

3. «ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى»دە ئېنىقلىما بېرىلگەن ئىرقىي قىرغىنچىلىق.........................................................................................7

1) «ئىرقىي قىرغىنچىلىق»سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى .............................................7

2) «ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى»نىڭ ئىمزالىنىشى...................................................................................7

3) ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئېنىقلىمىسى ۋە تۈرلىرى...........................................8

4. شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بەرگەن ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايەتلىرى...........................10

1) مىللەت ئەزالىرىغا ئېغىر دەرىجىدە جىسمانىي ۋە روھىي زەربە بېرىش......................11

2) مىللەت ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىنى قىسمەن ياكى تامامەن ۋەيران قىلىش..............13

① خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرلانىڭ ئۆيلىرىدە مەجبۇرىي تۇرغۇزۇلۇشى.............................15

② ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ خىتايلارغا مەجبۇرىي ياتلىق قىلىنىشى.................................16

③ مەجبۇرىي ئەمگەك.....................................................................17

④ خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرىنى ئىگىلىۋېلىشى........................................18

3) مىللەت ئەزالىرىنىڭ كۆپىيىشىنى چەكلەش ئۈچۈن تەدبىر قوللىنىش.........................19

① مەجبۇرىي بالا چۈشۈرۈش.............................................................19

② لاگېردىكى ئاياللارغا قەرەللىك دورا بېرىش ۋە باسقۇنچىلىق قىلىش........................20

4) مىللەت پەرزەنتلىرىنى يات مىللەتنىڭ قولىغا تاپشۇرۇش...................................22

① ئاتا-ئانىسىنى لاگېرلارغا، باللىرىنى يېتىمخانىلارغا سولاش............................22
② باللارنى خىتايچە تەربىيەلەش............................23
5. تەكلىپلەر............................24
6. نەتىجە ۋە خۇلاسە............................28

# 1. مۇقەددىمە

شەرقىي تۈركىستان، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاتىشى بويىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، يېقىنقى يىللاردىن بېرى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى ئەڭ ئېغىر رايون دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسى سىياسىي ۋە رايون ئىستراتېگىيىسى سەۋەبىدىن ئۇ يەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرگە ھەددىدىن ئارتۇق زۇلۇم سالماقتا. بولۇپمۇ 2014-يىلدىن بېرى ئۇيغۇرلارنى سىستېمىلىق ئاسسىمىلاتسىيە قىلىپ ئۇلارنى يوق قىلىشقا ئۇرۇنماقتا. يېقىنقى يىللاردىن بېرى شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بەرگەن ھادىسىلەر 1948-يىل ئىمزالانغان «ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى»دا ئېنىقلىما بېرىلگەن جىنايەتلەر بىلەن ئوخشاش. ناتسىستلار يەھۇدىيلارنى يوقىتىش ئۈچۈن قۇرغان جازا لاگېرلىرىغا ئوخشايدىغان ئاتالماش قايتا تەربىيەلەش مەركىزىدە يۈز بەرگەن جىنايەتلەر، يەنى ئۇيغۇر خەلقىنى، ئۇلارنىڭ تىلى، دىنى ۋە مەدەنىيىتىنى يوق قىلىشنى مەقسەت قىلغان باستۇرۇشلار ئىرقىي قىرغىنچىلىققا كىرىدىغان «بىر مىللەتنىڭ ئەزالىرىغا جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن زەربە بېرىش، مىللەت ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىنى قىسمەن ياكى تامامەن ۋەيران قىلىش، مىللەت ئەزالىرىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتىنى چەكلەش ئۈچۈن تەدبىر قوللىنىش، مىللەت پەرزەنتلىرىنى ئۆز مۇھىتىدىن ئايرىۋېتىش» قاتارلىق جىنايەتلەرنىڭ يۈزلىگەن مىساللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دوكلاتتا شەرقىي تۈركىستاننىڭ تارىخى، جۇغراپىيەلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى تىلغا ئېلىنىش بىلەن بىرگە، يۇقىرىقى جىنايەتلەر بىرمۇ بىر بايان قىلىنىدۇ.

خىتاي ئىشلىرى مۇتەخەسسىسى، كوممۇنىزم قۇربانلىرى خاتىرە سارىيى فوندىنىڭ ئەزاسى ۋە خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى سىياسەتلىرى تەتقىقاتىدا ئالدىدا كېتىۋاتقان تەتقىقاتچى دوكتور ئادرىيان زېنىز ئۆتكەندە خىتايدىكى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تۇغماسلىق ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرۇلغانلىقى ھەققىدە دوكلات ئېلان قىلدى. دوكلاتتا بېرىلگەن سانلىق مەلۇماتلار ھەققىي ۋە ئىشەنچلىك. بۇ دوكلات بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئىمزالانغان «ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى»غا ئاساسەن تەييارلاندى، دوكلاتتىكى مەلۇماتلار بولسا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ نوپۇس قىرغىنچىلىقىنى ئاشكارىلىغۇەتكەن رەسمىي ھۆججەتلىرىگە ئاساسەن توپلاندى.

# 2. شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە قىسقىچە ساۋات

شەرقىي تۈركىستان خىتاينىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، قازاقىستان، موڭغۇلىيە، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، رۇسىيە، ئافغانىستان، ھىندىستان ۋە پاكىستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ، يەر كۆلىمى 1 مىليون 800 مىڭ كۇۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، نوپۇسى 20 مىليوندىن ئاشىدۇ. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى بۇ رايونغا خىتاي كۆچمەنلىرىنى پىلانلىق يۆتكەپ، نوپۇس قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن بولۇپ، ئىلگىرى بۇ

www.uyghurkitap.com

رايوندىكى نوپۇسنىڭ 5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان خىتايلار بۈگۈن نوپۇسنىڭ 45 پىرسەنتىدىن 50 پىرسەنتىگىچە نىسبەتنى ئىگىلىمەكتە.[1]

شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى خىتاينىڭ ئىچكى ئىشى دەپ قاراش پۈتۈنلەي خاتا. تارىخقا نەزەر سالساق، خىتاي كومپارتىيىسى بۇ رايوننى 1949-يىل سوۋېت ستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىشغال قىلىپ، ئاندىن ئۇنى ئۆز رايونى دەپ ئېلان قىلغان. 1949-يىلدىن ئىلگىركى تارىخقا قارايدىغان بولساق، ئۇيغۇرلار مىلادىيە 880-يىل بۇ زېمىندا قاراخانىلار خانلىقى قۇرغان، زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىياغىچە كېڭەيگەن بۇ خانلىق 1218-يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن؛ ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار تاكى 1750-يىلغىچە تۈرك-موغۇل ھاكىمىيىتىدە سەلتەنەت سۈرگەن. 1750-يىل ئىشغالىيەت ئاستىغا چۈشۈپ قالغان ئۇيغۇرلار، ئەزەلدىن ھۆر، مۇستەقىل ياشاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بۇنداق مۇستەملىكىنى قوبۇل قىلمىغان، پۇرسەت تاپقان ھامان ئىشغالچى كۈچلەرگە قارشى كۆرەش قىلىپ كەلگەن ۋە ئۇلارنى ئۈچ قېتىم مەغلۇب قىلىپ، مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرغان. بىرىنچى قېتىملىقى، 1863-يىل ياقۇپ بەگ قۇرغان خانلىق بولۇپ، ئۇن نەچچە يىللا ھۆكۈم سۈرگەن. 1876-يىل شەرقىي تۈركىستاننى قايتا ئىشغال قىلغان مانجۇ خاندانلىقى بۇ رايوننىڭ ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ «شىنجاڭ»(يېڭى تېرىتورىيە) دەپ ئاتىغان.[2]

1931-يىل قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلار 2-قېتىملىق دۆلەت قۇرۇش ھەرىكىتىنى باشلىغان ۋە 1933-يىل قەشقەردە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغان. بۇ مەزگىلدە خىتاي بىلەن سىياسىي مەنپەئەتى تېخى بىرلىككە كەلمىگەن سوۋېت ستالىن ھۆكۈمىتى دەسلەپتە ئۇنى قوللىغان بولسىمۇ، كېيىن بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرى ئىشغال قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئۈلگە بولۇشىدىن ئەنسىرەپ ئۇنىڭدىن ۋاز كەچكەن ۋە بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىغا تۈرتكە بولغان. ئەمما ئۇيغۇر خەلقى بۇ كۆرەشتىن ئىزچىل ۋاز كەچمىگەن ۋە 1944-يىل شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قايتا قۇرۇپ چىققان.

2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە رەھبەرلىرى ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيا خەرىتىسىنى سىزىش ئۈچۈن يالتادا توپلاندى. 1945-يىل 2-ئايدا ئېچىلغان بۇ يىغىندا ياۋروپا ۋەزىيىتى، شۇنداقلا رۇسلارنىڭ ئارقا ھويلىسى دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ تەقدىرى بېكىتىلدى. سوۋېت ئارمىيىسى ياپونىيەگە قارشى ئۇرۇش قىلىدىغان بولدى. شۇ يىل 7-ئايدا خىتاي بىلەن سوۋېت رەھبەرلىرى موسكۋادا كۆرۈشۈپ، خىتاي-سوۋېت كېلىشىمى تۈزدى. بۇ كېلىشىم بىلەن سوۋېت ھاكىمىيىتى، يالتا يىغىنىدا ئامېرىكىدىن ئېلىشقا ئالغان تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ شەرقىي تۈركىستاندا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى قىلىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ياردەم بېرىشنى توختاتتى.[3] شۇنداق بولسىمۇ، 2-قېتىملىق شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى 1949-يىل ماۋ زېدۇڭ ئەسكەرلىرى بۇ رايونغا بېسىپ كىرگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

---

[1]«شەرقىي تۈركىستان»، دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى، 2020، https://www.uyghurcongress.org/en/east-turkistan-2/
تورغا كىرگەن ۋاقت:2020-يىل 12-ئۆكتەبىر
[2]ئابدۇرۇسۇلوۋ، ئابدۇجېلىل، (2019، 12-فېۋرال)، «ئۇيغۇرلارنىڭ باستۇرۇلۇشى: خىتاي لاگېرىدا 7 كۈن قالدىم.
https://www.bbc.com/news/world-asi-47157111
[3]خاۋ شيۇەن (2020)، «خىتاينىڭ مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى»، Springer, Singapore

شەرقىي تۈركىستان 1949-يىلدىن بېرى خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ ئىشغالىيىتىدە تۇرۇۋاتىدۇ. شۇندىن بۇيان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەر دىنىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇرلاندى ھەمدە پىلانلىق، سىستېمىلىق ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىشقا ئۇچراپ كەلدى. 2001-يىل «11-سېنتەبىر ۋەقەسى»دىن كېيىن خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارغا «تېررورلۇق» قالپىقىنى كەيدۈرۈپ قاتتىق باستۇرۇپ كەلدى ھەمدە خەلقئارانى بۇ قالپاق بىلەن قايىل قىلىشقا ئۇرۇندى. خىتاي ھۆكۈمىتى يەنە 2009-يىل ۋە 2014-يىل يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى سەۋەب قىلىپ كۆرسىتىپ، ئۇيغۇرلارغا «قىلچە رەھىم قىلماسلىق»جىنايىتى يۈرگۈزۈپ كەلدى. ھالبۇكى، خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى باستۇرۇشى بۇ رايوننىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىستراتېگىيەلىك ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، 2013-يىل يولغا قويۇلغان «بىر بەلۋاغ بىر يول» لىنىيەسىدىكى مۇھىم تۈگۈن بولغان شەرقىي تۈركىستان زېمىنى خىتاي ئۈچۈن ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتى چوڭ رايوندۇر. شۇڭا خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق تەلپىنى رەت قىلىپلا قالماستىن بەلكى بۇ رايوندا كەڭ-كۆلەمدە ئىرقىي قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى.

## 3. «ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى»دە ئېنىقلىما بېرىلگەن ئىرقىي قىرغىنچىلىق

### 1) «ئىرقىي قىرغىنچىلىق»سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى

«ئىرقىي قىرغىنچىلىق»دېگەن بۇ سۆز 1944-يىلدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن. 1944-يىل پولشالىق يەھۇدىي رافائىل لەمكىن بۇ سۆزنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ كونېرتىپىگە كىرگۈزۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلغان. لەمكىن گرېكچىدىكى «مىللەت، قەۋم ياكى قەبىلە»دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «geno» سۆزى بىلەن «ئۆلتۈرۈش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «cide» سۆزىنى بىرلەشتۈرۈپ، «genocide» (ئىرقىي قىرغىنچىلىق) دېگەن سۆزنى ياساپ چىققان. لەمكىن بۇ سۆزنى «بىر مىللەتنىڭ ئىزالىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىنى پىلانلىق، سىستېمىلىق ھالدا ۋەيران قىلىش»دەپ چۈشەندۈرگەن. 1945-يىل خەلقارا ھەربىي سوت گېرمانىيەنىڭ نۇرېمبېرگ شەھىرىدە سوت ئېچىپ، ناتسىست گېرمانىيەسىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرىنى «ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت ئۆتكۈزدى»دەپ ئەيىبلىگەن. بۇ سوتلاشتا «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» دېگەن سۆز قانۇن ئاتالغۇسى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى جىنايەتنى تەسۋىرلەشتە قوللىنىلغان.[4]

### 2) «ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى»نىڭ ئىمزالىنىشى

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئومۇمىي كېڭىشىنىڭ 1948-يىل 12-ئاينىڭ 9-كۈنى پارىژدا ئېچىلغان چوڭ يىغىنىدا(III) 260A ماددىلىق قارارى بىلەن «ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى»

[4] www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml تور بېتىدىن ئېلىندى.

www.uyghurkitap.com

ئىمزالانغان ۋە ئەزا توپلانغان. 19 ماددىدىن تەشكىل تاپقان بۇ ئەھدىنامە 1951-يىل 1-ئاينىڭ 12-كۈنى رەسمىي كۈچكە ئىگە بولغان. تۈركىيە بۇ كېلىشىمگە 1950-يىل 3-ئاينىڭ 23-كۈنى ئىمزا قويغان. خىتاي بولسا بۇ ئەھدىنامىگە 1949-يىل 7-ئاينىڭ 29-كۈنى ئىمزالىغان، 1983-يىل قوبۇل قىلغان.[5]

### 3) ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئېنىقلىمىسى ۋە تۈرلىرى

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدا قوبۇل قىلىنغان بۇ قارار، ھەر قايسى تارىخىي دەۋردە بۇنداق جىنايەت تەكرارلىنىشى مۇمكىن دېگەن ئەندىشە كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئىنسانلارنى بۇ بالايى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن خەلقئارانىڭ بىرلىككە كېلىشى بىلەن تەييارلانغان قارارىدۇر. ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ بۇ ئېنىقلىمىسى، بۇ ئەھدىنامىگە قول قويغان دۆلەتلەرنىڭ مەيلى ئۇرۇش ياكى تىنچلىق مەزگىلىدە بولسۇن، بۇنداق قىلمىش يۈز بەرگەن ھامان خەلقئارا قانۇن بويىچە جىنايەت دەپ بېكىتىلىدىغان بەش ماددىدىن تەركىپ تاپقان.

بۇ ماددىلارغا ئاساسەن، مىللىي، ئىرقىي ياكى دىنىي كوللېكتىپنى قىسمەن ياكى تامامەن يوقىتىشنى مەقسەت قىلغان تۆۋەندىكى قىلمىشلارنىڭ ھەر بىرى ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قىلمىشلار تۆۋەندىچە:

— بىر مىللەت ئەزالىرىنى ئۆلتۈرۈش؛

— بىر مىللەت ئەزالىرىنى جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن ئېغىر زەربىگە ئۇچرىتىش؛

— بىر مىللەت ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىنى قىسمەن ياكى تامامەن ۋەيران قىلىش؛

— بىر مىللەتنىڭ كۆپىيىشىنى توختىتىش ئۈچۈن چارە قوللىنىش؛

— بىر مىللەتنىڭ پەرزەنتلىرىنى تارتىۋېلىپ، ياتلارنىڭ قولىغا تاپشۇرۇش.[6]

كېيىنكى بايانلىرىمىزدا بۇلارنى تەپسىلىي بايان قىلغاندا كۆرۈلىدۇكى، خىتاي كومپارتىيىسى يۇقىرىقى جىنايەتلەرنىڭ ھەممىسىنى سادىر قىلدى ۋە بۈنى داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ.

ئىرقىي قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈش، بۇ جىنايەتنى ئېلىپ بېرىشقا ياردەم بېرىش، بۇ جىنايەتكە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق ھالدا كۈشكۈرتۈش، بۇ جىنايەتنى ئۆتكۈزۈشنى تەشەببۇس قىلىش قاتارلىق قىلمىشلارنى جازالاش كېرەكلىكى مەركۈز ئەھدىنامىنىڭ 3-ماددىسىدا بېكىتىلگەن. 4-ماددىدا بۇ جىنايەتنى ئۆتكۈزگەنلەر ئۈچۈن ئەمەلدار ياكى مەمۇر دېگەندەك ھەر قانداق باھانە ۋە كەچۈرۈمنىڭ بولمايدىغانلىقى تەكىتلەنگەن.

[5] تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى كىشىلىك ھوقۇقنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. «ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى»، ئاممۋى تەپتىش ئورگىنى. https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/32702«ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى» pdf ھۆججىتى

[6] تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى كىشىلىك ھوقۇقنى تەكشۈرۈش كومىتېتى.

ئەھدىنامىگە قول قويغان دۆلەتلەرنىڭ بۇ ھەقتە قانۇن چىقىرىشى كېرەكلىكى 5-ماددىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسا، سوتلاشنىڭ شۇ دۆلەت ياكى خەلقئارادىكى بىر سوتتا ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى 6-ماددىدا بېكىتىلگەن. بۇ جىنايەتنى ئۆتكۈزگەنلەر قايسى دۆلەتتە بولسا بولسۇن، چوقۇم ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدىغانلىقى ۋە بۇنىڭ سىياسىي جىنايەت دەپ قوبۇل قىلىنمايدىغانلىقى ئەھدىنامىنىڭ 7-ماددىسىدا بېكىتىلگەن. ئەھدىنامىگە ئىمزا قويغان دۆلەتلەرنىڭ زۆرۈر تېپىلغاندا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدىن ياردەم تەلەپ قىلسا بولىدىغانلىقى، لازىم بولغاندا تەرەپدارلارنىڭ بىرىنىڭ تەلىپى بىلەن دەۋانىڭ خەلقئارا سوتقا سۇنۇلۇشىمۇ ئەھدىنامىنىڭ باشقا ماددىلىرىدا كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان.[7]

(ختاي ھۆكۈمىتى قۇرئان كەرىم، جايناماز ۋە باشقا دىنىي ماتېرىياللارنى كۆيدۈرۈش بۇيرۇقى بەردى. – Freedoms Herald)

ئەھدىنامىنىڭ ماددىلىرىغا قارىساق، ئاۋۋال شۇنى ئېيتىشىمىز كېرەككى، بۇ يەردە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنى بېكىتىشتىكە دائىر ئۆلچەم يوق. بۇنىڭ دائىرىسى بۈگۈنگە قەدەر كۆرۈلگەن خەلقئارا دەۋالار نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. تۇغما ئالاھىدىلىك بولغان ۋە بىر مىللەتكە تەۋە ئىكەنلىكنى بىلدۈرىدىغان مىللىي، ئىرقىي ۋە دىنىي ئالاھىدىلىكلەر مۇھىمدۇر. سىياسىي ۋە مەدەنىي ئالاھىدىلىكلەر بۇ ئەھدىنامىگە كىرمەيدۇ.[8] بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ھەم تۈرك، ھەم مۇسۇلمان بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن مىللىي ۋە دىنىي جەھەتتىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار ھېسابلىنىدۇ.

يەنە بىر نۇقتا شۇكى، مەزكۇر ئەھدىنامىگە كۆرە، ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتى بىر مىللەت ئەزالىرىنى قىسمەن ياكى تامامەن يوقىتىشنى مەقسەت قىلغان جىنايەت بولۇشى كېرەك. يەنى بۇ جىنايەت مەلۇم شەخسكە ئەمەس، بەلكى كوللېكتىپقا قارىتىلغان بولۇشى كېرەك.

بۈگۈن ختاي ھۆكۈمىتىنىڭ نەچچە مىليون ئۇيغۇرنى لاگېرلارغا ۋە تۈرمىلەرگە سولاپ ئۆلتۈرۈشى پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقىنى يوقىتىشنى مەقسەت قىلغان قورقۇنچلۇق جىنايەتتۇر. مەزكۇر ئەھدىنامىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەرىپى

[7] تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى كىشىلىك ھوقۇقنى تەكشۈرۈش كومىتېتى.
[8] باھادىر ئۆزئارسلان (2014)، «ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى نۇقتىسىدىن خوجائەلى قەتلىئامى»، ھاجەتتەپە ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكۇلتېتى ژۇرنىلى. http://www.hukukdergi.hacettepe.edu.tr/dergi/C4S1makale9.pdf

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

شۇكى، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى مىللەتنىڭ ھەممىسىنى ئەمەس، بىر قىسمىنى يوقىتىشمۇ ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىگە كىرىدۇ. بۇ يەردە بىر مىللەتنىڭ قىسمەن ئەزالىرىنى يوقىتىش جىنايىتىنى تەكشۈرگەندە ئۇنىڭغا سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن قاراش كېرەك بولىدۇ. سان جەھەتتىن، بىر مىللەتنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ يوقىتىلىشى، يەنى يوقىتىش نىشان قىلىنغان قىسمى بىلەن تىرىك قالغانلار ئارىسىدىكى قىياسمۇ بىر ئۆلچەم سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنىدۇ ۋە بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان مەنتىقىلىق نىسبەتمۇ يېتەرلىك پاكىت بولالايدۇ. سۈپەت جەھەتتىن دېگەندە، بىر مىللەتنىڭ رەھبەرلىرى، سەر خىل ئادەملىرى ۋە مۇھىم شەخسلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.[9] خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى تامامەن دېگۈدەك لاگېرلارغا سولاشقا ئۇرۇنۇشى، بولۇپمۇ شائىرلاردىن تارتىپ پروفېسسورلارغىچە، تەتقىقاتچىلاردىن تارتىپ يازغۇچىلارغىچە داڭلىق كىشىلەرنى ئالدى بىلەن قەستلىشىنى نەزەردە تۇتقاندا، خىتاينىڭ بىر مىللەت ئەزالىرىنى تامامەن ياكى قىسمەن يوقىتىۋېتىشنى نىشان قىلغانلىقى كۆرۈلمەكتە.

(ئۇيغۇرلار، قازاقلار ۋە باشقا تۈرك مۇسۇلمانلىرى خالىغانچە تۇتقۇن قىلىنغان، تىكەن سىم بىلەن قورشالغان بىر لاگېرنىڭ كۆزىتىش مۇنارى. بۇ لاگېر شەرقىي تۈركىستاننىڭ خوتەن ناھىيىسىگە جايلاشقان. - Greg Baker/AFP (Getty Images

## 4. شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بەرگەن ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايەتلىرى

[9] باھادىر ئۆزئاراسلان.

ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىش ۋە يوقىتىش نىشانى بولۇپ كەلگەنلىكىنى بۇ يەردە ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەك. ئۇيغۇر خەلقى 1949-يىلدىن بۇگۈنگىچە ھەر قايسى دەۋرلەردە خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ خىلمۇ خىل سىياسەت ۋە ۋاستىلەر بىلەن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىشىغا ئۇچرىغان بولۇپ، تا بۇگۈنگىچە خىتاينىڭ جاھانگىرلىك قارا نىيىتىنىڭ قۇربانى بولۇپ كەلمەكتە. ئۇيغۇر خەلقىنى تامامەن يوق قىلىۋېتىش پىلانى تېخى تولۇق ئىجرا قىلىنمىغان بولغاچقا، يۇقىرىقى ئەھدىنامىدىكى «بىر مىللەت ئەزالىرىنى ئۆلتۈرۈش» جىنايىتى توغرۇلۇق قولىمىزدا يېتەرلىك مەلۇمات يوق. ھالبۇكى مەزكۇر ئەھدىنامىدىكى جىنايەتلەرنىڭ ھەر قانداق بىرىنى سادىر قىلىش ئىرقىي قىرغىنچىلىققا كىرىدۇ ۋە ئۇنى جازالاش كېرەك بولىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر خەلقى ئۇچراۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىقلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

**1) مىللەت ئەزالىرىغا ئېغىر دەرىجىدە جىسمانىي ۋە روھىي زەربە بېرىش**

يۇقىرىقى ئەھدىنامىنىڭ 2-ماددىسىدا تىلغا ئېلىنغان جىنايەتنىڭ نەچچە يۈز خىل تۈرى شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە يۈرگۈزۈلمەكتە. بولۇپمۇ 2014-يىلدىن كېيىن قۇرۇلغان يىغىۋېلىش لاگېرلىرىدا يۈز بەرگەن پاجىئەلەر ۋە بۇ لاگېرلاردىن قۇتۇلۇپ چىقالىغانلارنىڭ بەرگەن گۇۋاھلىقى بۇنىڭغا يېتەرلىك دەلىل بولالايدۇ. مىسال ئۈچۈن، لاگېر شاھىدى مېھرىگۈل تۇرسۇننىڭ ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسىدە بەرگەن گۇۋاھلىقى مۇھىمدۇر. مېھرىگۈل تۇرسۇن 3 قېتىم تۇتۇلغان بولۇپ، ئاخىرقى قېتىم لاگېرغا سولانغان. «مەن شۇ قىيناشلارغا چىدىماي، مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىڭلار دەپ يالۋۇردۇم»دېگەن مېھرىگۈل، قاماقتىكى كۈنلىرىدە ھەر كۈنى دېگۈدەك ئۇيقۇسىزلىقتا سوراققا تارتىلغان، نامەلۇم ئوكۇللار ئۇرۇلغان، بېشىغا توك ئەسۋاب تاقىلىپ، ئاغزىدىن كۆپۈك قايناپ كەتكىچە توك زەربىسى بېرىلگەن. مېھرىگۈل ئۆزىنىڭ پەقەت ئۇيغۇر بولغانلىقى ئۈچۈنلا مۇشۇنداق قىيىن-قىستاقلارغا دۇچ كەلگەنلىكىنى ئېيتقان.[10]

(مېھرىگۈل تۇرسۇن، خىتاينىڭ يىغىۋېلىش لاگېرىغا سولانغان ئۇيغۇر ئايال. ©Yenişafak-)

[10] Cockburn, Harry (2018، 28-نويابىر). «مۇسۇلمان ئايال خىتاي لاگېرىدىكى قىيىن-قىستاق ۋە تاياق-توقماقلارنى تەسۋىرلىدى: مەن ئۇلارغا مېنى ئۆلتۈرۈۋەت دەپ يالۋۇردۇم». https://www.independent.co.uk/news/world/asia/uighurmuslim-china-mihrigul-tursun-torture-reeducation-camps-a8656396.html

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېتى
www.uyghurkitap.com

قازاقىستان پۇقراسى گۈلزىرە ئاۋۇلقان خىتاي لاگېرلىرىدا ھەر يەرگە كامېرا ئورنىتىلغانلىقىنى، كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ:«ئەگەر ھاجەتخانىدا ئىككى مىنۇتتىن ئارتۇق تۇرۇپ قالسىڭىز گۇندىپايلار توك كالتەك بىلەن بېشىڭىزغا ئۇرىدۇ. ماڭا ئىككى قېتىم يۆلەنچۈكسىز ئورۇندۇقتا 24 سائەت ئولتۇرۇش جازاسى بەردى»دەيدۇ.[11]

(يىغۇېلىش لاگېرىغا سولانغان گۈلزىرە ئاۋۇلغان. ©Reddit-)

لاگېردىن قۇتۇلغان يەنە بىر شاھىت ئورىنبەك كوكسىبەك، ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ 7 كۈن بىر ئورەكتە پۇت-قولى باغلانغان ھالدا قالغانلىقىنى، مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن ئەس-ھوشىنى يوقاتقانلىقىنى، گۇندىپايلارنىڭ ئۇنىڭغا «خائىن» دەپ ۋاقىرىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.[12]

(لاگېرغا سولانغان ۋە خىتاي گۇندىپايلىرى تەرىپىدىن ئورەككە تاشلانغانلىقىنى ئېيتقان ئورۇنبەك كوكسىبەك. - ©BBC)

[11] PBS Frontline. (2020-يىل 7-ئاپرېل). خىتاينىڭ مەخپىيەتلىكى. https://www.pbs.org/wgbh/frontline/film/china-undercover/

[12] ئابدۇجېلىل ئابدۇرەسۇلۇۋ. (2019، 12-فېۋرال). «ئۇيغۇرلارنى باستۇرۇش: مەن خىتاينىڭ لاگېرىدا 7 كۈن قالدىم». https://www.bbc.com/news/world-aisa-4715111

غەيرەت سەمەرقەند لاگېردا ياتقاندا ئورنىنى رەتلەك يىغىشتۇرمىغانلىقى ئۈچۈن «تۆمۈر كىيىم»كىيگۈزۈلۈپ بىر كۈن جازالانغانلىقىنى، گۇندىپايلارنىڭ بۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ تاقىتىنى سىنىماقچى بولغانلىقلىرىنى ئېيتىدۇ.[13] بۇ مىساللار شەرقىي تۈركىستاندا قۇرۇلغان 1200 لاگېردىكى نەچچە مىليون ئۇيغۇر ۋە باشقا مۇسۇلمان خەلقى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان قىيىن-قىستاقلارنىڭ ئازغىنە بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلمىغان، بىلىنمىگەن، ئاشكارىلانمىغان باشقا قىيناشلارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، كوممۇنىست خىتاينىڭ بىر مىللەت ئەزالىرىغا جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن قانداق زىيانكەشلىك قىلىۋاتقانلىقى ئايان بولىدۇ.

(لاگېرغا سولانغان غەيرەت سەمەرقەند. ©Associated Press/ Daily Mail Uk-)

### 2) مىللەت ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىنى قىسمەن ياكى تامامەن ۋەيران قىلىش

ئامېرىكىنىڭ PBC ئورگىنى قاناللىرىدىن بىرى بولغان Frontline (ئالدىنقى سەپ) تاراتقۇسى تەييارلىغان «خىتاينىڭ مەخپىيەتلىكى»ناملىق ھۆججەتلىك فىلىم بۇنىڭغا ئائىت قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى بېرىدۇ. بۇ فىلىمدە سۆز قىلغان خىتاي ئەمەلدارنىڭ «ئۇلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقى بولمىسا نەدىن كەلگەن كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى؟»دېگەن سۆزى ھەممىنى خۇلاسىلەپ بېرىدۇ.[14] ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسىدە 2019-يىل 12-ئاينىڭ 3-كۈنى ماقۇللانغان ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇقى سىياسىتى قانۇنىدا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ كىشىلىك ھوقۇقنى دەپسەندە قىلىش جىنايەتلىرى، يەنى يۇقىرى تېخنىكىلىق كۆزىتىش سىستېمىسى ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنى تەقىپ ئاستىغا ئېلىشى، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىشى، ئىنتېرنېت ۋە ئىجتىمائىي ئالاقە تورلىرىنى تەكشۈرۈپ تۇرۇشى، چىراي، ئاۋاز، كۆز ئارقىلىق تونۇش سىستېمىلىرىنى قۇرۇشى قاتارلىق قىلمىشلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.[15] خىتاي يۇقىرىقىدەك رەزىل ۋاستىلىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز تىلى، ئۆز دىنى ۋە ئۆز مەدەنىيىتى بىلەن ياشىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەي كەلمەكتە.

---

[13] Schmitz, Rob. (2018، 13-نويابىر)، «لاگېر شاھىتى ئۇيغۇر رايوندىكى قايتا تەربىيەلەش لاگېرىنى تەسۋىرلىدى» https://www.npr.org/2018/11/13/666287509/ex-detainee-describes-torture-inchinas-xinjiang-re-education-camp

[14] PBS Frontline. (2020-يىل 7-ئاپرېل). خىتاينىڭ مەخپىيەتلىكى. https://www.pbs.org/wgbh/frontline/film/china-undercover/

[15] 2019-يىللىق ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق سىياسىتى قانۇن لايىھەسى، 178-بەت، 116-نۆۋەتلىك دۆلەت مەجلىسى.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېتى
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرلار هازىر مەسچىت-جامەلەرگە كىرەلمەس بولغان. ئىلگىرى «دىننىڭ نېمە؟»دەپ سورالسا «ئىسلام» دەپ جاۋاب بېرىدىغان خەلق ئەمدى خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىگە ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى سۆزلەيدىغان بولغان. ھەر تەرەپنى قاپلىغان كۆزىتىش سىستېمىلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن خەلق گەپ قىلىشتىنمۇ قورقىدىغان بولۇپ كەتكەن. Frontline ھۆججەتلىك فىلىمدە سۆز قىلغان سادىرجان، لاگېرغا سولىغان ئايالىنىڭ چىققانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ؛ ئەمما لاگېرغا كىرىشتىن ئاۋۋال بېشىغا ياغلىق ئارتىدىغان ئايالى مۇيەسسەرنىڭ لاگېردىن چىققاندىن كېيىنكى يالاڭباشتاق سۈرىتىنىڭ خىتاي تاراتقۇلىرىدا تارقىلىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ ھەيران قالىدۇ ۋە ئازابلىنىدۇ. «بۇ ئۇنىڭ خىتاي كوممۇنىستىك تەرىپىدىن قانچىلىك مەجبۇرلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ شۇنچىلىك بېسىمغا دۇچ كەلگەنكى، ئۇنىڭدىن ئانىلىق مېھرى ۋە بالىلىرىنى ئۇنتۇپ كېتىشى تەلەپ قىلىنغان» دېگەن سادىرجان بۇ زۇلۇمنىڭ قانچىلىك ئېغىرلىقىنى بايان قىلىدۇ.[16]

خىتاينىڭ ئۇيغۇر ۋە باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرگە يۈرگۈزگەن جىنايىتىنى پاش قىلىدىغان يەنە بىر ئىسپات «قارىقاش ھۆججەتلىرى» بولۇپ، ئۇنىڭدا لاگېردا ئىجرا قىلىنىدىغان ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئۇسۇللىرى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. بۇ ھۆججەتلەردە، لاگېردىكىلەر ئاتالمىش «سۆز-ھەرىكەت جىنايىتى»گە قاراپ دەرىجىگە ئايرىلغان. بۇ جىنايەتلەرنىڭ بەزىلىرى مۇنداق: «ياغلىق ئارتىش، دوپپا كىيىش، ساقال قويۇش، ئىبادەت قىلىش، چەت ئەلگە چىقىپ ساياھەت قىلىش، پاسپورتقا ئىلتىماس قىلىپ قويۇپ چەت ئەلگە چىقماسلىق، چەت ئەلدە ئۇرۇغ-تۇغقانلىرى بولۇش».[17]

(لاگېرغا سولىنىشتىن ئاۋۋالقى مۇيەسسەر، يولدىشى سادىرجان ۋە بالىسى. بۇ سۈرەت «خىتاينىڭ مەخپىيەتلىكى»ناملىق ھۆججەتلىك فىلىمدىن ئېلىنغان)

https://www.congress.gov/bill/116th-congress/senate-bill/178

[16] PBS Frontline. (2020-يىل 7-ئاپرېل). خىتاينىڭ مەخپىيەتلىكى. https://www.pbs.org/wgbh/frontline/film/china-undercover/

[17] ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قۇرۇلۇشى (UHRP). (2019، فېۋرال). «ئىدىيە ئۆزگەرتىش: خوتەن قارىقاش ھۆججەتلىرىدە خاتىرىلەنگەن كەڭ-كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىش». https://docs.uhrp.org/pdf/UHRP_QaraqashDocument.pdf

### ① خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرىدە مەجبۇرىي تۈرغۈزۈلۈشى

خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنىمۇ كونترول قىلىش ئۈچۈن 1 مىليون 100 مىڭ خىتايىنى شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتكەن. بۇ خىتايلارنىڭ ۋەزىپىسى ئۆزلىرى بارغان ئۆيدە تۇرۇش، زورۇر تېپىلسا ئۇلار بىلەن بىر ھۇجرىدا يېتىش ۋە ئۇلارنىڭ پۈتۈن تۇرمۇشىنى نازارەت قىلىش. خىتاي ھۆكۈمىتى يولغا قويغان «قوشماق ئائىلە» پىلانىغا ئاساسەن خىتايلار ئىككى ئايدا بىر قېتىم ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنى «زىيارەت»قىلىدۇ ۋە ھەر قېتىمدا بىر ھەپتە قالىدۇ. بۇ بىر ھەپتە جەريانىدا بۇ ئائىلىگە كوممۇنىست خىتاينىڭ تەشۋىقاتىنى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىرگە ئۇلارنى نازارەت قىلىدۇ؛ ھەتتا بۇ ئائىلىگە ھاراق ئىچىش، چوشقا گۆشى يېيىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئەگەر بىرەر ئۇيغۇر بازاردىن گۆش ئالغاندا «بۇ ھالالمۇ؟» دەپ سورىسا ياكى ھاراق ئىچمىسە، گۇمانلىق دەپ قارىلىپ لاگېرغا يوللىنىدۇ.

«خىتاي ھاكىمىيىتى قوللاپ بەرگەن كوللېكتىپ جىنسىي خورلۇق»

بۇ شۇم پىلاندىكى ئەڭ خەتەرلىك ئامىل ئەرلىرى لاگېرلارغا سولانغان ئاياللارنىڭ خىتاي ئەرلىرى بىلەن بىر ئۆيدە تۇرۇشىدۇر. ئۇيغۇر ھەرىكىتى تەشكىلاتىنىڭ باشلىقى روشەن ئابباس خانىم بۇ ئەھۋالدا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ كوللېكتىپ جىنسىي خورلۇققا ئۇچرايدىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن.[18]

(كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى خىتايلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرىدە تۇرۇشقا ئەۋەتتى ۋە ئۇيغۇرلارنى جىسمانىي، روھىي ۋە جىنسىي خورلۇققا مەھكۇم قىلدى. -Freedoms Herald)

[18] كاك داكې، ۋاڭ يانەن (2018، 29-نويابىر). «خىتاي ھۆكۈمىتى 1 مىليون 100 مىڭ پارتىيە ئەزاسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىدە تۇرۇشقا ئەۋەتتى».
https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-11-30/urgent-uninvited-guests-keep-watch-for-china-inside-uighur-homes

www.uyghurkitap.com

## ② ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ خىتايلارغا مەجبۇرىي ياتلىق قىلىنىشى

ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ خىتايلارغا مەجبۇرىي ياتلىق قىلىنىشىمۇ شەرقىي تۈركىستاندىكى تۈرمۈش مۇھىتىنى ۋەيران قىلىۋاتقان بىر جىنايەت. بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە تۇرۇشقا كەلگەن خىتايلار بۇ ئۆيدىكى قىزلارغا كۆزى چۈشۈپ ئۇنى ئالمەن دېسە ئۆيدىكىلەر بەختەرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرەلمىگەن، نارازىلىق بىلدۈرسە لاگېرلارغا يوللانغان. خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىنى ۋەيران قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر قىزلىرىنى ئالغان خىتايلارنى پۇل، خىزمەت ۋە بىكارلىق ئۆي بىلەن قىزىقتۇرغان؛ خىتاي ھۆكۈمىتى يەنە بۇنداق تويغا نامزات تېپىش ئۈچۈن تاراتقۇلار ئارقىلىق كەڭ تەشۋىقات ئېلىپ بارغان؛ تېلېۋىزىيە تىياتىرى، ئېلانلار ئىشلىگەن.[19] خىتاي ھۆكۈمىتى ھەتتا بۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ، بۇنداق تويلارنى ئۆتكۈزۈشكە «جەمئىيەت بىخەتەرلىكى خادىملىرى»نى ئىشقا سالغان بولۇپ، بۇ خادىملارنىڭ مەقسىتى توي قىلدىغان خىتايلارغا يېتەكچىلىك قىلىش، ئۇيغۇر قىزلارنىڭ ئاتا-ئانىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلارنى «قايىل قىلىش». كوممۇنىست خىتاينىڭ تەشۋىقات ۋاستىلىرى ئۇيغۇر ئەرلىرىنى داۋاملىق «تېررورىست»دەپ تەشۋىق قىلسا، ئۇيغۇر ئاياللىرىنى «جىنسىي قۇل» ئورنىدا بازارغا سېلىشقا ئۇرۇنماقتا. مانا بۇمۇ خىتايغا كۆرە، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىنى ۋەيران قىلىشنىڭ يەنە بىر ئۇسۇلى ھېسابلىنىدۇ.[20]

(ئوڭ تەرەپتىكى رەسىم: ئۇيغۇر قىز بىر خىتاي ئەرگە تېگىشكە مەجبۇر بولدى. - Talk to East Turkistan (©Facebook

(سول تەرەپتىكى رەسىم: ئۇيغۇر ئاياللىرى، كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى تەشكىللىگەن كوللېكتىپ توي ئارقىلىق خىتايلارغا ئۆپچە ياتلىق بولۇشقا مەجبۇر بولدى. خىتاي ھۆكۈمىتى «جەمئىيەت بىخەتەرلىكى خادىملىرى» ئارقىلىق بۇ تويغا نازارەتچىلىك قىلدى.)

## ③ مەجبۇرىي ئەمگەك

[19] Hartman, Leight (2020، 7-فېۋرال). «خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر ئاياللىرىنى ئۆزلىرى خالىمىغان تويغا زورلىماقتا».
https://share.america.gov/tr/cin-uygur-kadinlarini-istenmeyen-evliliklere-zorluyor

[20] دەررېن بايلېر. (2019، 7-ئاۋغۇست). «ئۇيغۇرلارنىڭ يات مىللەت بىلەن توي قىلىش مەزگىلىدىكى مۇھەببىتى».
https://supchina.com/2019/08/07/uyghur-love-in-a-time-of-interethnic-marriage

كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى مەجبۇرىي ئىشلىتىش ئۈچۈن ئىچكىرى خىتايغا ئەۋەتىشىمۇ ئىنسانىيەتكە قارشى ئۆتكۈزۈلگەن جىنايەتتۇر. ناتسىستلار يەھۇدىيلارنى مەجبۇرىي ئىشلەتكەندەك، خىتاي كوممۇنىستلىرىمۇ ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرلاپ، ئۇلارنى مەھبۇسلار قىياپىتىدە زاۋۇتلارغا ئىشلەشكە ئەۋەتمەكتە. بۇ ھەقتە ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت تەتقىقات مەركىزى تەييارلىغان «سېتىلىۋاتقان ئۇيغۇر» ناملىق دوكلاتتا كىشىنى چۆچۈتىدىغان مەلۇماتلار بار. بۇ دوكلاتتا 80 مىڭدىن كۆپ ئۇيغۇرنىڭ لاگېرلاردىن ئېلىنىپ، نايك، ئالما قاتارلىق چوڭ شىركەتلەر ئۈچۈن مال ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇتلارغا ئەۋەتىلگەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.[21] بۇگۈنكى تەخمىنلەرگە كۆرە، بۇ سانىنىڭ 500 مىڭدىن ئاشىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنماقتا. بۇمۇ شەرقىي تۈركىستان نوپۇس قۇرۇلمىسىنى مەجبۇرىي ئۆزگەرتىۋېتىش ئۈچۈن قوللىنىلغان بىر ۋاسىتىدۇر. كۆرۈلگىنىدەك، كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىنى تامامەن ئۆزگەرتىدىغان بىر تەرتىپ قۇرماقتا. بۇمۇ ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ بىر تۈرىگە كىرىدۇ.

(ئۇيغۇرلار، قازاقلار ۋە باشقا تۈرك مۇسۇلمانلىرى زاۋۇتلاردا قۇل ئىشچى بولۇپ ئىشلەش ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستاندىن ئىچكىرى خىتايغا ئەۋەتىلىش ئالدىدا تۇرماقتا. -سولدىكى سۈرەت Uyghur Bulletin تىۋىتتېر ھېساباتىدىن؛ ئوڭدىكى سۈرەت doguturkistan.org توربېتىدىن ئېلىندى.)

[21] . Xu, Cave, Leibold, Munro & Ruser «سېتىلىۋاتقان ئۇيغۇرلار: قايتا تەربىيەلەش لاگېرى، مەجبۇرىي ئەمگەك ۋە شىنجاڭدىن ھالقىغان نازارەت».
https://s3-ap-southeast-2.amazonaws.com/ad-aspi/2020-06/Uyghurs%20for%20sale
05JUN20.pdf?gLsFgI8LmxiW_.bfX8GZjgtHpA9dcK30

(خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا تۈرك مۇسۇلمانلىرى ياشلىرىنى شەرقىي تۈركىستاندىن ئىچكىرى خىتايدىكى زاۋۇتلارغا ئىشلەشكە ئەۋەتمەكتە.)

### ④ خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرىنى ئىگىلىۋېلىشى

( سول تەرەپتىكى رەسىم: ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىگە تەكشۈرۈپ كەلگەن بىر خىتاي كادىر ئۇيغۇر دېھقانىغا تاماكا چېكىدىغان ياكى چەكمەيدىغانلىقىنى سوراۋاتىدۇ. بۇ سۈرەت، خىتاي كادىرى تەرىپىدىن ئىجتىمائىي ئالاقە تورى بولغان Meipian دە ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلىسىدە تۇرۇش كەچمىشى ھەققىدىكى خاتىرىسىدىن ئېلىنغان.)

(ئوڭ تەرەپتىكى رەسىم: ئۇيغۇر ئۆيلىرىگە كىرگەن ئىككى «تۇغقان» ئۆي ئىگىسى بىلەن بىللە ياتماقتا. بۇ سۈرەت ۋېيشىندا، شىنجاڭ كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ئالاقە سۇپىسىدا تارقالغان.)

(ھۆكۈمەت خىتايلارغا پۇل بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرىگە ئورۇنلىشىپ ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى نازارەت قىلىشقا تەشۋىق قىلدى. خىتايلار، ئېرى لاگېرلارغا قامالغان ياكى زاۋۇتلاردا قۇل ئىشچى بولۇشقا ئەۋەتىلگەن ئاياللارنىڭ ئۆيىنى ئىگىلىدى.) -Freedoms Herald©

كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنى ئىچكىرى خىتايدا ئىشلەشكە ھەيدىگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئائىلىسىنىمۇ مەجبۇرىي كۆچمەن قىلىشقا باشلىغان. بۇنىڭدىكى مەقسەت، ئۇيغۇرلارنى بىر مىلياردتىن ئاشىدىغان خىتاينىڭ ئىچىگە سىڭدۇرىۋېتىش، ئۇلارنىڭ كىملىكىنى تامامەن يوق قىلىۋېتىشتۇر. خىتاي ھۆكۈمىتى بۇ رايوننىڭ ئىقتىسادىنى تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن خىتايلارنى شەرقىي تۈركىستانغا كۆچۈرۈپ، بۇ يەردىن كۆچۈرۈۋەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي ماكانلىرىنى بۇ خىتايلارغا بىكارلىق بەرمەكتە.

**3) مىللەت ئەزالىرىنىڭ كۆپىيىشىنى چەكلەش ئۈچۈن تەدبىر قوللىنىش**

شەرقىي تۈركىستاندا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ۋە مىللىي كىملىكىنى يوق قىلىش كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى ئۈچۈن بىرىنچى ۋەزىپىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنى چەكلەش ۋە ئازلىتىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ نەسلىنى يوق قىلىش خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك پىلانىدۇر. بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىيىش نىسبىتىنىڭ شىددەت بىلەن تۆۋەنلىشى بۇنىڭ ئىسپاتىدۇر. بۇ قىلمىشلار شەك-شۈبھىسىز ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىگە كىرىدۇ.

**① مەجبۇرىي بالا چۈشۈرۈش**

2018-يىل 7-ئايدا ئىككى بالىسىنى قازاقىستاندا قالدۇرۇپ، ئانا ۋەتىنىنى زىيارەت قىلغىلى كەلگەن بىر خانىم (بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئىسمى مەخپىي تۇتۇلدى) يولدىشىنىڭ دۆلىتى بولغان قازاقىستاندىن ئانا ۋەتىنى شەرقىي تۈركىستانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خىتاي ساقچىسى تەرىپىدىن تۇتۇلدۇ. خىتاي ساقچىسى ئۇنىڭغا قازاقىستاندىكى ئىككى بالىسىنىمۇ بۇ ياققا ئېلىپ كېلىشىنى، بولمىسا قېرىنداشلىرىنى بالاغا قويىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇ خانىم باللىرىنىڭ مەكتەپتە ئىكەنلىكىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئېيتىپ، باللىرى تەتىل قىلغاندىن كېيىن ئۇلارنى ئېلىپ يۇرتىغا قايتىدۇ. ئۇلار قايتقان هامان پاسپورتلىرى بىكار قىلىنىدۇ، تېلېفونلىرى تارتىۋېلىنىدۇ، ۋاتساپ ئىشلىتىشى چەكلىنىدۇ. ساقچىلار دائىم ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرىدۇ ۋە پات-پات چاقىرىپ، سوراققا تارتىدۇ.

2018-يىل 12-ئاينىڭ 28-كۈنى ساقچىلار ئۇنىڭ ئۆيىنى بېسىپ، ئۇنى ساقچىخانىغا ئەمەس، دوختۇرخانىغا ئاپىرىدۇ. ئۇنىڭغا هامىلە ئېكەنلىكىنى، بالىسىنى چۈشۈرۈۋېتىشى كېرەكلىكىنى ئېيتىدۇ. نارازىلىق بىلدۈرسە، ئۇنىڭ ئەسلىدىلا ئىككى بالىسى بارلىقىنى، ئۈچىنچى بالىسىغا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئارقىدىن ساقچىلار ئۇنىڭ قېرىندىشىنى تۇتۇپ ئەكىلىدۇ ۋە ئەگەر بالىسىنى چۈشۈرۈۋەتمىسە قېرىندىشىنى جازاغا تارتىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ خانىم قېرىندىشىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن بالىسىنى چۈشۈرۈۋېتىدۇ.[22]

38 ياشلىق گۈلزىرە مويدىن 2017-يىل 12-ئايدا قازاقىستاندىن قايتىپ كەلگەندە تېلېفونىدا ۋاتساپ بولغانلىقى ئۈچۈن تۇتقۇن قىلىنغان. قاماققا ئېلىنغاندا ئۇنىڭ هامىلدار بولغىنىغا 10 هەپتە بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئۇنىڭغا تۆتىنچى باللىق بولۇشقا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ ۋە ناركوز قىلىنماي تۇرۇپلا بالىسى ئالدۇرۇۋېتىلىدۇ. خىتاي دائىرىلىرى 2009-يىلدا تۇتۇپ 4 يىل تۈرمىگە سولىغان رۇقىيە پەرهاتمۇ قاماققا ئېلىنغاندىن كېيىن بالىسى ئالدۇرۇۋېتىلگەن.

(گۈلزىرە مويدىن 2018-يىل قازاقىستاندىن قايتىپ كەلگەندە تۆتىنچى بالىسىنىڭ خىتاي دائىرىلىرى تەرىپىدىن مەجبۇرىي ئالدۇرۇۋېتىلگەنلىكىنى بايان قىلماقتا.- ©Joel van Houdt/ For the Washington Post)

### ② لاگېردىكى ئاياللارغا قەرەللىك دورا بېرىش ۋە باسقۇنچىلىق قىلىش ۋەقەلىرى

لاگېر شاهىتى مىهرىگۈل تۇرسۇن بۇ هەقتە مۇنداق دەيدۇ: «ماڭا ۋە باشقا ئايال مەهبۇسلارغا نامەلۇم دورىلارنى بېرەتتى. بۇ دورىنى ئىچكەندىن كېيىن بېشىمىز قاياتتى. ئۇزاق ئۆتمەي بىر نەچچە ئايالنىڭ هەيز كۆرۈشى توختىدى». مىهرىگۈل تۇرسۇن يەنە ئۆزى ياتقان كامېردا 9 ئايالنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.[23] فرانسىيە تاراتقۇلىرىدا سۆزلىگەن گۈلباهار جېلىلوۋا بىر يىلدىن كۆپ سولانغان لاگېردا خىتاي دوختۇرلىرى تەرىپىدىن كۆپ قېتىم ئوكۇل ئۇرۇلغانلىقىنى ۋە قانداقلارچە تۇغماس

---

[22] Schmitz, Rob (2018، 13-نويابىر)، «ئۇيغۇر رايونىدىكى قىيناشلارغا ئۇچرىغان ئايال: ئۇلار مېنى بالامنى چۈشۈرۈۋېتىشكە بۇيرۇدى». https://www.npr.org/2018/11/23/669203831/they-ordered-me-to-getan-abortion-a-chinese-womans-ordeal-in-xinjiang

[23] Cockburn, Harry (2018، 28-نويابىر). «مۇسۇلمان ئايال خىتاي لاگېردىكى قىيىن-قىستاق ۋە تاياق-توقماقلارنى تەسۋىرلىدى: مەن ئۇلارغا مېنى ئۆلتۈرۈۋەت دەپ يالۋۇردۇم». https://www.independent.co.uk/news/world/asia/uighurmuslim-china-mihrigul-tursun-torture-reeducation-camps-a8656396.html

قىلىشۋېتىلگەنلىكىنى بىلدۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ:«قولىلىرىمىزنى كىچىك رۇجەكتىن سىرتقا چىقىراتتۇق، مەجبۇرىي ئۇرۇلغان ئوكۇللاردىن كېيىن ئەمدى ئادەت كۆرەلمەيدىغانلىقىمىزنى بىلدۇق». گۈلباھار جېلىلوۋا بەرگەن بۇ مەلۇماتلار كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قانداق زىيانكەشلىك قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ:«مەن خىتاي بىلەن قازاقىستان ئارىسىدا سودا قىلىۋاتقان بىر ئايال ئىدىم، شەرقىي تۈركىستانغا ئاخىرقى قېتىم بارغىنىمدا (2017) خىتاي ساقچىسى مېنى مەن ياتقان مېھمانخانىدىن ئېلىپ چىقىپ سوراق قىلدى. مېنى تۇتقاندىن كېيىن تۈرمىگە ئېلىپ باردى، تۈرمىگە كىرگەن كۈنى مېنى قىپيالىڭاچ قىلىپ قويۇشتى. ماڭا سۇمۇ بەرمەي سوراق قىلدى. سوراقتىن كېيىن باشقا تۈرمىگە يۆتكەلدىم. ئۇ يەردە 1 يىل 3 ئاي 10 كۈن ياتتىم. قاماققا كىرگەن كۈنى مېنى يەنە قىپيالىڭاچ قىلىپ تەكشۈردى. ھاملدار ياكى ئەمەسلىكىمنى ئېنىقلاش ئۈچۈن قېنىمنى تەكشۈردى. كېيىن ھاملدار ئاياللارنىڭ بالىسىنى مەجبۇرىي چۈشۈرۈۋېتىپ ئاندىن قاماققا سولايدىغانلىقىنى بىلدىم. كامېردىكى ئاياللارنىڭ ھەممىسىنىڭ قولىدا كويزا، پۇتىدا ئىشكەل بار ئىدى. مېنىڭ قولۇمغىمۇ كويزا ۋە پۇتۇمغا 5 كىلو ئېغىرلىقتىكى ئىشكەل سالدى. تۈرمىدە 16 ئاي مۇشۇنداق قالدىم. ھەپتىدە بىر قېتىم قىپيالىڭاچ ھالدا سېمونتقا ئولتۇرغۇزۇپ قوياتتى. نامەلۇم دورىلارنى بېرەتتى، ھەر 10 كۈندە بىر قېتىم ئوكۇل ئۇراتتى. شۇنىڭدىن كېيىن سېزىمىمىزنى يوقىتىپ، ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇشقا باشلىدۇق. مەينەت جايدا تۇرغانلىقىمىز، يۇيۇنالمىغانلىقىمىز ئۈچۈن بەدىنىمىز كىرلىشىپ، چاچلىرىمىز پىتلىشىپ كەتتى. كامېردىكى ئاياللارنى سوراق قىلغىلى ئەچىقسا بېشىغا قارا خالتا كىيدۈرەتتى، بەزىدە 24 سائەت، بەزىدە 48 سائەت توختىماي قىيىنايتتى. سوراقتىن كەلگەنلەر تىرناقلىرى يۇلۇنغان، بەدەنلىرى تاياقتىن كۆكىرىپ كەتكەن، يۈز-كۆزلىرىگە قامچا تەگكەن، توك تەپكۈزۈلگەن ئىزلار ۋە قانلارغا تولغان ھالەتتە كېلەتتى».[24]

قازاقىستاندا ياشاۋاتقان تۇرسۇنئاي زىياۋدۇن شەرقىي تۈركىستانغا تۇغقان يوقلاپ كەلگەندە تۇتۇلۇپ، لاگېردا 10 ئاي ياتقان بولۇپ، لاگېردىكى كامېرالارنىڭ ئاياللارنىڭ پۈتۈن ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇ يەنە كەچلەردە گۇندىپايلارنىڭ لاگېردىكى ياش قىزلارنى ئەچىقىپ كېتىپ، بىر ۋاقىتلاردىن كېيىن قايتۇرىدىغانلىقىنى، بۇ قىزلارنىڭ قاراڭغۇدا بىر بۇلۇڭغا كىرىۋېلىپ ئۈن چىقارماي يىغلايدىغانلىقىنى، ھېچكىمگە بىر نەرسە دېيەلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.[25] بۇ يەردە قىسقىچە بېرىلگەن مىساللار كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر ئاياللىرىغا قىلغان ئېپلاسلىقلىرى ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىگە كىرىدىغان ۋەھشىيلىكلىرىنىڭ پەقەت ئازغىنە بىر كۆرۈنۈشىدۇر. خىتاينىڭ تەھدىتى ۋە بېسىمى ئاستىدا قالغان كۆپلىگەن شاھىتلار ئۆزىنىڭ كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى تېخى تولۇق ئاشكارىلىغان ئەمەس.

[24]مۇستافا بەگ. (2019، 14-ئاۋغۇست). «شەرقىي تۈركىستانلىق ئاياللار: خىتاي بىزگە لاگېردا بەرگەن دورا-ئوكۇللار بىلەن بىزنى تۇغماس قىلدى».
https://tr.euronews.com/2019/08/14/dogu-turkistanli-kadinlar-cin-toplama-kampinda-verdigi-ilcac-ve-ignelerle-bizi-kisirlastirdi
[25] Rajagopalan, Megha (2020، 15-فېۋرال)، «ئۇ خىتاينىڭ مۇسۇلمانلارغا قۇرغان قورقۇنچلۇق جازا لاگېرىدىن قاچتى، ئەمدى قايتۇرۇلۇشى مۇمكىن».
https://www.buzzfeednews.com/article/meghara/china-uighur-xinjiang-kazakhstan

www.uyghurkitap.com

(تۇرسۇنئاي زىياۋدۇن، 2019-يىل 10-ئاينىڭ 15-كۈنى ئاتا يۇرت قازاق ئىنسان ھەقلىرى تەشكىلاتى ئىشخانىسىدا ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلماقتا. ئۆزى ۋە يولدىشىنىڭ پاسپورتى خىتاي دائىرىلىرى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغاندىن كېيىن دەسلەپتە بىر ئاي ئەتراپىدا لاگېردا (ئاتالمىش «قايتا تەربىيەلەش مەركىزى»دە) تۇتۇپ تۇرۇلغان. Art of Life in Chinese Central ©Asia

### 4)مىللەت پەرزەنتلىرىنى يات مىللەتنىڭ قولىغا تاپشۇرۇش

شەرقىي تۈركىستاندا 2014-يىل لاگېرلار قۇرۇلۇشقا باشلىغاندا دەسلەپتە يۇرتنىڭ چوڭلىرىدىن باشلاپ مىليونلارچە ئىنسان لاگېرلارغا قاملىنىشقا باشلىغان. بۇ مەزگىلدە باللار ئەڭ چوڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار بولغان. كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى بىر ياقتىن باللارغا ئىبلىس قولىنى سۇنسا، بىر ياقتىن پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئۇلارنى ئائىلىسىدىن ئايرىپ، ئۆز دائىرىسىدىكى يېتىمخانىلەرگە ئورۇنلاشتۇرغان بولۇپ، بۈگۈنگە قەدەر 500 مىڭدىن كۆپ باللارنىڭ يېتىمخانىلەرگە بەنت قىلىنغانلىقى پەرەز قىلىنماقتا. بۇمۇ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىگە چۈشىدىغان قورقۇنچلۇق قىلمىشتۇر.

### ① ئاتا-ئانىسىنى لاگېرلارغا، باللىرىنى يېتىمخانىلارغا سولاش

ئانىسىدىن كىچىك ئايرىۋېتىلگەن بىر بالىنىڭ كېيىن ئانىسىنى كۆرگەندە تونۇمىغانلىقى ھەققىدە ئېلىنغان سىن كۆرۈنۈشلىرى خىتاينىڭ بۇ پىلاندا قانچىلىك مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. قەشقەر كونىشەھەردە يۈز بەرگەن بىر ۋەقە بۇنىڭ باشقا بىر مىسالىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ جايدىكى خىتاي ئەمەلدارلار:«يېقىنقى مەزگىلدە ئېلىپ كېلىنگەن ئۇيغۇر باللارنىڭ ساندا ئۆرلەش بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 6 ئايلىق بوۋاقلارمۇ، 12 ياشلىق باللارمۇ بار»دەپ ئۇچۇر بەرگەن. ئۇ يەردە ئىشلەۋاتقان بىر ئۇيغۇر، يېتىمخانىلەرنىڭ ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ:«باللارنىڭ قانداق بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئاتا-ئانىلىرىغا

بىلدۈرۈشكە بولمايدۇ. بۇ بالىلار قۇشقاچمۇ كىرەلمەيدىغان مەھكەم بىنالاردا تۇرىدۇ» دېگەن.[26] كىشىلىك ھوقۇقنى كۆزىتىش تەشكىلاتى بۇ ھەقتە تەييارلىغان دوكلاتتا، 2020-يىلغىچە بارلىق يېتىم بالىلارنىڭ دۆلەت يېتىمخانىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغانلىقى بىلدۈرۈلگەن ۋە «بۇ بالىلارنىڭ، ئاتا-ئانىسى لاگېرلارغا سولانغان بالىلار ئىكەنلىكى ئېنىق» دېيىلگەن. كىشىلىك ھوقۇقنى كۆزىتىش تەشكىلاتىنىڭ خىتاي ئىشلىرى مەسئۇلى سوفىيە رىچاردسون خانىم بۇ ھەقتە توختىلىپ:«مۇسۇلمان تۈرك پەرزەنتلىرى بۇ يەردە راھەت ياشايدۇ دەپ ئائىلىلىرىدىن ئايرىۋېتىلمەكتە. بۇ خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ رەزىل پىلانىنىڭ بىر قىسمىدۇر»دېگەن.[27]

### ② بالىلارنى خىتايچە تەربىيەلەش

گېرمانىيەلىك تەتقىقاتچى ئادرىيان زېنىز: «ياتاقلىق مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن كۆزلىنىدىكىدەك مۇھىت ھازىرلىغان»دېيىش ئارقىلىق، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ مەقسىتىنى ئوتتۇرىغا قويغان.[28]

(خىتاي دۆلەت يەسلىلىرىگە (يېتىمخانىلىرىگە) ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئۇيغۇر بالىلىرى. بۇ بالىلار ھايات ياشاۋاتقان، ئەمما لاگېرلارغا سولانغان ياكى زاۋۇتلاردا قۇل ئورنىدا ئىشلەۋاتقان ئاتا-ئانىلارنىڭ بالىلىرىدۇر.) - ©Freedoms Herald

ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ ئاتا-ئانىسى ھايات بولسىمۇ، خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇلارنى دۆلەت يەسلىلىرىگە (يېتىمخانىلىرىگە) ئورۇنلاشتۇرىدۇ. بۇ يەسلىلەر تىكەنلىك سىملار، كۆزىتىش مۇنارلىرى ۋە قوراللىق قاراۋۇللار بىلەن قوغدىلىپ تۇرىدۇ. ©Independent

كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر بالىلىرىنى ئائىلىسىدىن ئايرىۋېتىپ، ئاندىن خىتايلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇلارغا ئۆز تىلى، دىنى ۋە مەدەنىيىتىنى ئۇنۇتتۇرۇپ، كوممۇنىستىك مائارىپ ئىدىيىسى بويىچە تەربىيەلىمەكتە. ئۆزىنىڭ خىتايلىرى

---

UYHAM . [26] (2017، 18-ئۆكتەبىر)، «خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر ئاتا-ئانىلارنى لاگېر ۋە تۈرمىلەرگە قاماپ، بالىلىرىنى ئېلىۋېلىپ خىتايلاشتۇرماقتا». دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى. https://www.uyghurcongress.org/tr/cinuygur-anababalari-hapsediyorcocuklarini-isecine-goturerek-assimile-ediyor/

[27] ئەمرە ئايتېكىن. (2018، 17-ئۆكتەبىر). «كىشىلىك ھوقۇقنى كۆزىتىش تەشكىلاتىدىن يېتىم ئۇيغۇر بالىلىرى ئاگاھلاندۇرۇشى. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hrwden-yetim-uygur-cocuklar-uyarisi/1284699

[28] ئەمرە ئايتېكىن. (2018، 17-ئۆكتەبىر).

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

يۈز يىللاردىن بۇيان كىيمەي كەلگەن ئەسكى چاپانلىرىنى كىيدۈرۈپ، ئاتالمىش ختاي مەدەنىيىتىنى تاڭماقتا. بالىلارنىڭ زېھنى ئوچۇق بولغان ئالتۇن دەۋرىدىن پايدىلىنىپ بىر تەرەپتىن ختاي مەدەنىيىتىنى سىڭدۈرسە، بىر تەرەپتىن ئىلگىرى ئاتا-ئانىسى تەرىپىدىن ئۆگىتىلگەن دىنىي ساۋاتلارنى زىيانلىق «ۋىرۇس»دەپ كۆرسىتىپ، بۇ بالىلارنىڭ مېڭىسىنى يۇيماقتا.

## 5. تەكلىپلەر

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ۋە شاھىتلارنىڭ بىۋاسىتە گۇۋاھلىقىغا تايانغان پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ختاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىغا يۈرگۈزۈۋاتقان قەبىھ قىلمىشلىرى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ «ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى»دا كۆرسىتىلگەن ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىگە كىرىدۇ. كوممۇنىست ختاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنى ئاسسىمىلاتسىيە قىلىش ۋە يوقىتىش ئۈچۈن تا ھازىرغىچە ئۇيغۇرلارنى باستۇرۇش ۋە ئۇلارنى قىيناشنى توختاتمىدى. ختاي ھۆكۈمىتى ئۆزى قول قويغان يۇقىرىقى ئەھدىنامىنى يەنە ئۆز قولى بىلەن بۇزماقتا ھەم دەپسەندە قىلماقتا. شۇ سەۋەبتىن، كوممۇنىست ختاي ھۆكۈمىتىنىڭ سېكرېتارى شى جىنپىڭ ۋە ئاتالمىش شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى پارتكومىنىڭ سېكرېتارى چېن چۇەنگو ۋە باشقا ختاي ئەمەلدارلىرى يۇقىرىقى جىنايەتنىڭ جاۋابكارلىرىدۇر ۋە بۇنىڭغا ھېساب بېرىشى كېرەكتۇر.

بۇنىڭ قەدەم باسقۇچلىرى تۆۋەندە بايان قىلىنىدۇ. ختاينىڭ بۇ جىنايەتلىرىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن خەلقئارا بىر ئۆمەك قۇرۇلۇشى ۋە بۇ ئۆمەك ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىشى كېرەك. بىرمىدىن قاچقان ئاراكانلىق مۇسۇلمانلارغا يۈرگۈزۈلگەن ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتى گامبىيە ئارقىلىق خەلقئارا سوتقا سۇنۇلغان. مۇسۇلمانلار كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدىغان گامبىيە ئىسلام بىرلىكى تەشكىلاتىغا ۋاكالىتەن بۇ دەۋانى ئاچقان. شۇنىڭدەك، شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بەرگەن، ئىرقىي قىرغىنچىلىققا كىرىدىغان بۇ جىنايەتلەر ئىسلام ھەمكارلىقى تەشكىلاتى تەرىپىدىن خەلقئارا سوتقا سۇنۇلۇشى كېرەك.

كوممۇنىست ختاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارغا يۈرگۈزۈۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى ئاياغلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئىشلارنى ئورۇنلاش كېرەك.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى

- بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ختاينىڭ ب د ت كىشىلىك ھوقۇق كېڭىشىدىكى ئەزالىقى ۋە ۋەكىللىكىگە دەرھال خاتىمە بېرىشى كېرەك.

- بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى شەرقىي تۈركىستاندىكى يىغىۋېلىش لاگېرلىرى ۋە ئۇيغۇرلارنى قۇل قىلىپ ئىشلىتىۋاتقان زاۋۇتلارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن ئۆمەك ئەۋەتىشى، بۇ ئۆمەك چوقۇم مۇستەقىل بولۇشى، خىتاينىڭ توسقۇنلۇقى ۋە كۆز بويامچىلىقىغا ئۇچرىمايدىغان بولۇشى كېرەك.

- ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىنى بېكىتىش ئۈچۈن، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئۆز قارىمىقىدىكى ئىسلام ھەمكارلىقى تەشكىلاتى ۋە باشقا خەلقئارا تەشكىلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر كومىتېت قۇرۇشى كېرەك. بۇ كومىتېت تەييارلايدىغان دوكلات ھېچ كېچىكتۈرۈلمەستىن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ياكى ئىسلام ھەمكارلىقى تەشكىلاتىغا ۋاكالىتەن ھەرىكەت قىلىدىغان بىر دۆلەت تەرىپىدىن خەلقئارا سوتقا سۇنۇلۇشى كېرەك.

- مەزكۇر كومىتېت ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىنى تەكشۈرۈش داۋامىدا خىتاينىڭ باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى سەۋەبىدىن بېسىم ئىشلىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشى ھەمدە بۇنى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتكە باغلاپ قويۇشقا يول قويماسلىقى كېرەك.

- بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى، كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىنى ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىپ، دۆلەت يېتىمخانىلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇش قىلمىشىنى توختىتىشى كېرەك. ئائىلىسىدىن ئايرىلغان باللار ئاتا-ئانىسىنىڭ يېنىغا بالدۇرراق قايتىشى كېرەك.

- شەرقىي تۈركىستاندا كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان يۇقىرى تېخنىكىلىق نازارەت سىستېمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى ۋە بۇ سىستېمىنى خىتايغا تەمىنلىگەن شىركەتلەر كىشىلىك ھوقۇق جىنايىتىگە يانتاياق بولغانلىق قىلمىشى بىلەن جازالىنىشى كېرەك.

- خىتايلارنى شەرقىي تۈركىستانغا كۆچۈرۈش ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ بوش قالغان ئۆي-زېمىنلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇش دەرھال توختىتىلىشى كېرەك.

- بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بەرگەن قەبىھ زوراۋانلىقنى ئىرقىي قىرغىنچىلىق دەپ تونۇشى كېرەك.

- بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسىنىڭ 111-نومۇرلۇق، 1959-يىللىق قارارىدىن ئۈرنەك ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستاننى «ئىشغال قىلىنغان زېمىن» دەپ تونۇشى كېرەك.

## ياۋروپا پارلامېنتى

- ياۋروپا پارلامېنتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئامېرىكىدا چىققان «ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قانۇن لايىھەسى» ۋە «ئۇيغۇر مەجبۇرىي ئەمگىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قانۇن لايىھەسى»گە ئوخشاش قانۇنلارنى چىقىرىشى كېرەك.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

- ياۋروپا پارلامېنتى لاگېرلارنى قۇرۇشتا، ئىجرا قىلىشتا ۋە ئۇنى قوغداشتا ۋەزىپە ئۆتىگەن خىتاي ئەمەلدارلىرى بىلەن كىشىلىك ھوقۇقتا تاجاۋۇز قىلغانلىقى ئىسپاتلانغان ۋە قارا تىزىملىككە كىرگۈزۈلگەن شىركەت خوجايىنلىرىغا قارشى ماگنىتسكى قانۇنىنى ئىجرا قىلىشى كېرەك.

- ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا دۆلەتلەر خىتاينىڭ كىشىلىك ھوقۇققا تاجاۋۇز قىلغانلىقى ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتى ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئەيىبلەپ، 2022-يىل بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلمەكچى بولغان قىشلىق ئولىمپىك مۇسابىقىسىغا قاتناشماسلىقى كېرەك.

## دېموكراتىك دۆلەتلەر

- دېموكراتىك دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى خىتاي تەرىپىدىن تارىخىي ھەقىقەتكە خىلاپ ھالدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دەپ ئاتالغان شەرقىي تۈركىستاندا ۋاكالەت ئورنى ۋە كونسۇلخانا ئېچىش ئۈچۈن ھەرىكەتلىنىشى كېرەك.

- دېموكراتىك دۆلەتلەرنىڭ باشلىقلىرى كوممۇنىست خىتاينىڭ زۇلمىدىن قېچىپ كەلگەن ئۇيغۇر مۇساپىرلىرىگە ئىشىك ئېچىپ بېرىشى ۋە ئۇلارنىڭ پاناھلىق تىلەش ئىشلىرىنى ھەل قىلىپ، ئۇلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشى كېرەك.

## مائارىپ ئورۇنلىرى

- ئۇنىۋېرسىتېتلارنى ئاساس قىلغان بارلىق مەكتەپلەر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇيالىشى ئۈچۈن ئۇلارغا ئوقۇش مۇكاپاتى ۋە ياتاق تەسىس قىلىشى كېرەك.

- تەتقىقات ئىنستىتۇتلىرى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ كونتروللۇقىدا بولغان ۋە كېيىنكى يىللاردا «تىل تەربىيەلەش ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش» نىقابىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان كۇڭزى ئىنستىتۇتلىرىنى تاقىشى كېرەك.

## ئاممىۋى تەشكىلاتلار

- شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋەزىيەتنى كۆزىتىۋاتقان ۋە بۇ توغرۇلۇق پائالىيەت قىلىۋاتقان ئاممۋى تەشكىلاتلار ئۆز پائالىيەتلىرى داۋامىدا سىياسىي ئاتالغۇلارنى ئىسلاھ قىلىشى، تولا چاينىلىپ مەنىسى قالمىغان ئۇقۇملارنىڭ ئورنىغا ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھەقىقىي ئاتالغۇلارنى قوللىنىشى كېرەك.

باشقا خەلقئارالىق تەشكىلاتلار

- ئىسلام ھەمكارلىقى تەشكىلاتى شەرقىي تۈركىستاننى «ئىشغال قىلىنغان زېمىن»دەپ تونۇشى كېرەك.
- ئىسلام ھەمكارلىقى تەشكىلاتى 2019-يىل ئەبۇ دەبىدە ئۆتكۈزۈلگەن يىغىندا ئوتتۇرىغا قويغان، خىتاينىڭ قىلمىشلىرىنى قوللايدىغان قارارلىرىدىن ۋاز كېچىشى، بۇنىڭ ئورنىغا خىتاينىڭ ئىسلام دىنىغا قىلىۋاتقان ھۇجۇمىنى ئەيىبلىشى كېرەك.

شىركەتلەر

- شىركەتلەر، ئۇيغۇرلارنى قۇل ئورنىدا ئىشلىتىۋاتقان زاۋۇتلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، باشقا يول تېپىشى كېرەك.
- شىركەتلەر ئامېرىكا ۋە غەرب ئەللىرىدىكى ئاممۋى تەشكىلاتلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىگە ئارىلىشىپ قالماسلىق ھەققىدە ساۋاق ئېلىش ئۈچۈن زۆرۈر لېكسىيەلەرنى ئۇيۇشتۇرۇشى كېرەك.

شەخسلەر

- ھەر بىر شەخس شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلار قۇلدەك ئىشلەۋاتقان زاۋۇتلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى بايقۇت قىلىشى ۋە بۇنى ئالاقىدار شىركەتلەرنىڭ خوجايىنلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارغا بىلدۈرۈشى كېرەك.
- دېموكراتىيە ۋە كىشىلىك ھوقۇققا ھۆرمەت قىلىدىغان كىشىلەر ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە بۇ جىنايەتلەرنى سادىر قىلغانلارنى جازالاش ئۈچۈن ئۆز رايونىدىكى پارلامېنت ئەزالىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلاردىن ياردەم تەلەپ قىلىشى كېرەك.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

- ئۇيغۇر دەۋاسىنى ماگدۇرۇش ئۈچۈن لوبىچىلىق قىلىش (ھەيدەكچى كۈچلەرنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈش) ۋە خالىس ئىقتىسادىي ياردەم بېرىش پائالىيىتىنى جانلاندۇرۇش كېرەك.
- كىشىلەر ۋە گۇرۇپپىلار ئۇيغۇرلارنىڭ بالدۇرراق ھۆرلۈككە ئېرىشىشى، ئېتىقاد ۋە ئىبادەتتە ئەركىن بولۇشى، ئۆز مەدەنىيىتىگە ئىگە چىقىشى ئۈچۈن ھەرىكەتكە ئۆتۈشى كېرەك.

## 6. نەتىجە ۋە خۇلاسە

پۈتۈن دۇنيا 2020-يىل خىتايدىن چىققان ۋە كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ۋاقتىدا تەدبىر ئېلىنماي ھەر ياقىقا يامراپ كەتكەن كورونا ۋىرۇسى ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئۈچۈن بارلىق ئىمكانىيەتلىرىنى ئىشقا سالدى. خىتاي ھۆكۈمىتى بولسا ھېچقانداق ئىش بولمىغاندەك، ئۆزىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەتى ئۈچۈن ئۇيغۇر ۋە باشقا مۇسۇلمانلارغا زۇلۇم سېلىشىنى داۋاملاشتۇردى. بۈگۈن شەرقىي تۈركىستاندا قانداق قورقۇنچلۇق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىۋاتقانلىقىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس. دۇنيا خەلقى بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن مىساللار بىلەنمۇ ئۇ يەردە يۈز بېرىۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ دەرىجىسىنى بىلەلمەيدۇ. خىتاي ھۆكۈمىتى ھەتتا ئاشكارىلانغان خەۋەرلەرنىمۇ ئىنكار قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمما خىتاي ھامان بىر كۈنى، لاگېرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىنىڭ ھېسابىنى بېرىدۇ. بولۇپمۇ، خىتايدىن چىققان ۋابا خىتاينىڭ بۇ دۇنيانى قانداق مونوپول قىلىۋالغانلىقىنى تونۇشقا پۇرسەت بەردى، كۆپلىگەن دۆلەتلەر خىتايدىن ھېساب سوراۋاتىدۇ.

ئەمما ئۇيغۇرلار پۈتۈن دۇنيانىڭ كۆز ئالدىدا ئىشغالىيەت ئاستىدىكى پەلەستىن خەلقىگە ئوخشاش، ھەتتا ئۇنىڭدىن بەتتەر قىسمەتكە دۇچار بولۇۋاتىدۇ. بۇ بىر خەلقئارا دەۋادۇر، باشتا ئىسلام دۇنياسى ۋە باشقا بارلىق دۆلەتلەر ۋاقتىدا ھەرىكەتكە ئۆتۈشى كېرەك. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە باشقا خەلقئارا ئورگانلار خىتايغا بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇيغۇر خەلقىگە يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى تەكشۈرۈش قەدىمىنى بېسىشى كېرەك. بۇ جىنايەتلەر خەلقئارا بىر كومىتېت تەرىپىدىن ئاشكارىلىنىشى ۋە بۇ جىنايەتنىڭ جاۋابكارلىرى خەلقئارا سوتتا سوراققا تارتىلىشى كېرەك. بولمىسا ئۇيغۇر رەھبەرلىرىدىن مەرھۇم ئىسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئېيتقاندەك:«خەلقىم بۈيۈك بىر ھالاكەت خەۋپىدە تۇرۇۋاتىدۇ، ئەگەر بۇ خەتەردىن قۇتۇلالمىسا يوقاپ كېتىدۇ».

مەنبەلەر:


1. ئابدۇجېلىل ئابدۇرەسۇلۇۋ. (2019، 12-فېۋرال). «ئۇيغۇرلارنى باستۇرۇش: مەن ختاينىڭ لاگېردا 7 كۈن قالدىم». BBC.
https://www.bbc.com/news/world-aisa-4715111

2. ئىسا يۇسۇپ ئالپتېكىن. (1985). ئەسىر شەرقىي تۈركىستان: ئىسا يۇسۇپ ئالىپ تېكىننىڭ كۈرەش ئەسلىملىرى. ئىستانبۇل، تۈركيە.

3. ئەمرە ئايتېكىن. (2018، 17-ئۆكتەبىر). «كىشىلىك ھوقۇقنى كۆزىتىش تەشكىلاتىدىن يېتىم ئۇيغۇر بالىلىرى ئاگاھلاندۇرۇشى.
https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hrwden-yetim-uygur-cocuklar-uyarisi/1284699

4. مۇستافا بەگ. (2019، 14-ئاۋغۇست). «شەرقىي تۈركىستانلىق ئاياللار: ختاي بىزگە لاگېردا بەرگەن دورا-ئوكۇللار بىلەن بىزنى تۇغماس قىلدى». https://tr.euronews.com/2019/08/14/dogu-turkistanli-kadinlar-cin-toplama-kampinda-verdigi-ilcac-ve-ignelerle-bizi-kisirlastirdi

5. دەررېن بايلېر. (2019، 7-ئاۋغۇست). «ئۇيغۇرلارنىڭ يات مىللەت بىلەن توي قىلىش مەزگىلىدىكى مۇھەببىتى».
https://supchina.com/2019/08/07/uyghur-love-in-a-time-of-interethnic-marriage

6. Cockburn, Harry (2018، 28-نويابىر). «مۇسۇلمان ئايال ختاي لاگېرىدىكى قىيىن-قىستاق ۋە تاياق-توقماقلارنى تەسۋىرلىدى: مەن ئۇلارغا مېنى ئۆلتۈرۈۋەت دەپ يالۋۇردۇم». https://www.independent.co.uk/news/world/asia/uighurmuslim-china-mihrigul-tursun-torture-reeducation-camps-a8656396.html

7. ئىرقىي قىرغىنچىلىق. https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml

8. Hartman, Leight (2020، 7-فېۋرال). «ختاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر ئاياللىرىنى ئۆزلىرى خالىمىغان تويغا زورلىماقتا».
https://share.america.gov/tr/cin-uygur-kadinlarini-istenmeyen-evliliklere-zorluyor

9. خاۋ شيۇەن (2020)، «ختاينىڭ مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى».. Springer, Singapore.

10. كاك داكې، ۋاڭ يانەن (2018، 29-نويابىر). «ختاي ھۆكۈمىتى 1 مىليون 100 مىڭ پارتىيە ئەزاسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىدە تۇرۇشقا ئەۋەتتى».
https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-11-30/urgent-uninvited-guests-keep-watch-for-china-inside-uighur-homes

11. باھادىر ئۆزئارسلان (2014)، «ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى نۇقتىسىدىن خوجائەلى قەتلىئامى»، ھاجەتتەپە ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكۇلتېتى ژۇرنىلى. http://www.hukukdergi.hacettepe.edu.tr/dergi/C4S1makale9.pdf

12. PBS Frontline. (2020-يىل 7-ئاپرېل). ختاينىڭ مەخپىيەتلىكى.
https://www.pbs.org/wgbh/frontline/film/china-undercover/

13. Rajagopalan, Megha (2020، 15-فېۋرال)، «ئۇ ختاينىڭ مۇسۇلمانلارغا قۇرغان قورقۇنچلۇق جازا لاگېرىدىن قاچتى، ئەمدى قايتۇرۇلۇشى مۇمكىن». https://www.buzzfeednews.com/article/meghara/china-uighur-xinjiang-kazakhstan

14. Schmitz, Rob. (2018، 13-نويابىر)، «لاگېر شاھىتى ئۇيغۇر رايونىدىكى قايتا تەربىيەلەش لاگېرىنى تەسۋىرلىدى»
https://www.npr.org/2018/11/13/666287509/ex-detainee-describes-torture-inchinas-xinjiang-re-education-camp

15. Schmitz, Rob (2018، 13-نويابىر)،
«ئۇيغۇر رايونىدىكى قىيناشلارغا ئۇچرىغان ئايال: ئۇلار مېنى بالامنى چۈشۈرۈۋېتىشكە بۇيرۇدى».
https://www.npr.org/2018/11/23/669203831/they-ordered-me-to-getan-abortion-a-chinese-womans-ordeal-in-xinjiang

16. تۈركيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى (TBMM)كىشىلىك ھوقۇقنى تەكشۈرۈش كومىتېتى . ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى. ئاممىۋى تەپتىش ئورگىنى.
https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/32702-Soykirim-Sucunun-Onlenmesine-Ve-Cezalandirilmasina-Dair-Sozlesme.pdf

17. ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قۇرۇلۇشى (UHRP) . (2019، فېۋرال). «ئىدىيە ئۆزگەرتىش: خوتەن قارىقاش ھۆججەتلىرىدە خاتىرىلەنگەن كەڭ-كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىش». https://docs.uhrp.org/pdf/UHRP_QaraqashDocument.pdf

18. 2019-يىللىق ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق سىياسىتى قانۇن لايىھەسى، 178-بەت، 116-نۆۋەتلىك دۆلەت مەجلىسى.
https://www.congress.gov/bill/116th-congress/senate-bill/178

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

19. UYHAM . (2017، 18-ئۆكتەبىر)، «ختاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر ئاتا-ئانىلارنى لاگېر ۋە تۈرمىلەرگە قاماپ، بالىلىرىنى ئېلىشىپ ختايلاشتۇرماقتا». دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى.
https://www.uyghurcongress.org/tr/cinuygur-anababalari-hapsediyorcocuklarini-isecine-goturerek-assimile-ediyor/

20. دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى (2019). «شەرقىي تۈركىستان». https://www.uyghurcongress.org/en/east-turkestan-2/

21. Xu, Cave, Leibold, Munro & Ruser . «سېتىلىۋاتقان ئۇيغۇرلار: قايتا تەربىيەلەش لاگېرى، مەجبۇرىي ئەمگەك ۋە شىنجاڭدىن ھالقىغان نازارەت». https://s3-ap-southeast-2.amazonaws.com/ad-aspi/2020-06/Uyghurs%20for%20sale 05JUN20.pdf?gLsFgI8LmxiW_.bfX8GZjgtHpA9dcK30